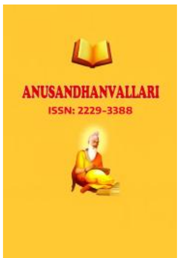

Anusandhanvallari
Vol 2023, No.1
November 2023
ISSN 2229-3388

“ चंद्रपूर महानगरपालिकेतील कंत्राटी सफाई कामगार : आर्थिक, सामाजिक व आरोग्य विशयक समस्या”

कांचन किशोर बोळे

संषोधिका एम.कॉम., बी. एड., सेट तीनसणनांतम/हउंपसण्बवउ

डॉ. बिना मधुकर मुन

मार्गदर्षिका एम.कॉम., सेट, पी.एच.डी., एम. बी.ए., डि.बी.एम. .डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

इपदेंदपांउ/हउंपसण्बवउ

सारांश– स्वंतत्र भारताच्या संपूर्ण राज्यामध्ये विकासाच्या बाबतीत महाराश्ट्राचे स्थान वरचे आहे. परंतू महाराश्ट्र राज्यात चंद्रपूर व गडचिरोली हे जिल्हे आर्थिक विकासाच्या दृश्टीने फार विकसित नाही. चंद्रपूरला महानगरपालिकेचा दर्जा 25 ऑक्टोबर 2011 रोजी देण्यात आला. चंद्रपूर महानगरपालिकेत कंत्राटी तत्वावर काम करणारे सफाई कर्मचाऱ्यांची स्थिती आर्थिक, सामाजिक व आरोग्य विशयक समस्यांना तोंड देत जिवन जगत आहे.

मुख्यषब्द – कंत्राटी सफाई कामगार, कंत्राटी सफाई कामगार समस्या, आर्थिक समस्या, सामाजिक समस्या, आरोग्य विशयक समस्या.

प्रस्तावना–

कंत्राटी कामगाराची नेमणूक करतांना दोन पध्दतीचा वापर केला जातो. त्यामध्ये काही वेळा मुख्य आस्थापने मार्फत कंत्राटी कामगार घेण्यात येतात, तर काही वेळा बाह्यस्त्रोता मार्फत कंत्राटी कामगारांची नेमणूक केली जाते. बाह्यस्त्रोता मार्फत कंत्राटी कामगार घेण्याची पध्दत सन 1991 पासून सुरू झाली आहे. वाढता खर्च कमी करण्यासाठी भारतात आज प्रत्येक क्षेत्रामध्ये कंत्राटी अथवा करार तत्वावर कामगार घेण्यात येत आहेत. कंत्राटी सफाई कामगारांच्या हीतासाठी व संरक्षणासाठी केंद्र व राज्य सरकारने वेगवेगळे कायदे केले आहेत. तरी देखील कंत्राटी सफाई कामगाराला अनेक आर्थिक, सामाजिक व आरोग्यविशयक समस्या सोबत जिवन जगत आहे.[1]

अभ्यासाची उद्दिश्टे –

1. कंत्राटी सफाई कामगारांच्या आर्थिक समस्येचा अभ्यास करणे.
2. कंत्राटी सफाई कामगारांच्या सामाजिक स्थितीची माहिती घेणे.
3. कंत्राटी सफाई कामगारांच्या आरोग्यविशयक समस्यांचा अभ्यास करणे.

संषोधन पध्दती:–

सदर संषोधन लेख लिहण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. द्वितीय माहिती प्राप्त करण्यासाठी चंद्रपूर महानगरपालिकेचे विविध अहवाल संषोधन लेख, विविध संदर्भग्रंथ, मासिके व संकेत स्थळाचा वापर करण्यात आला आहे. तर प्राथमिक माहिती मिळवण्यासाठी चंद्रपूर महानगरपालिकेत कार्यरत कंत्राटी सफाई कर्मचाऱ्याची सोयीस्कर नमूना निवड पध्दतीचा वापर करून प्रत्येकी एक कंत्राटी सफाई कामगारांची माहिती प्रष्नावलीच्या माध्यमातून माहिती केली आहे. तसेच संकलीत केलेल्या माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी टक्केवारी या सांख्यिकी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

कंत्राटी सफाई कामागारांच्या आर्थिक समस्या:–

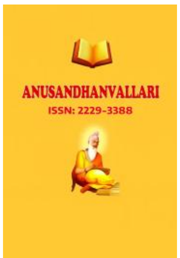

Anusandhanvallari
Vol 2023, No.1
November 2023
ISSN 2229-3388

प्रष्नावलीच्या माध्यमातून संकलीत केलेल्या माहितीच्या आधारे खालीलप्रमाणे कंत्राटी सफाई कर्मचाऱ्यांच्या समस्या दिसून आल्या आहेत.

1) कमी वेतन –

कंत्राटी सफाई कामगारांना कायमस्वरूपी कामगारांपेक्षा कमी पगार दिला जातो. कधी कधी कंत्राटी सफाई कामगाराला किमान वेतन दरापेक्षा कमी वेतन दराने वेतन दिले जाते. त्यामुळे त्यांच्या जिवनावष्यक गरजा देखील पूर्ण होत नाहीत. त्यामुळे कंत्राटी सफाई कामगाराला नेहमी वाईट परिस्थितीमध्ये जिवन जगावे लागत आहे. या गोश्टीचा मुलांचे षिक्षण, आरोग्य व जीवनातील प्रत्येक गोश्टींवर परिणाम होत आहे.

2) कनिश्ठ राहनीमानाचा दर्जा –

वेतन कमी असतात काम न मिळणे या गोश्टीमुळे कंत्राटी सफाई कामगारांचे उत्पन्न कमी राहते. त्यामुळे ते आपल्या प्राथमिक व आवष्यक गरजा पासून वंचित राहतात त्यामुळे त्यांच्या राहनीमानाचा दर्जा निकृश्ट राहत असून त्याचा आरोग्यावर दुश्पपरीणाम होत आहे.

3) कर्जबाजारीपणा–

कमी उत्पन्न असल्यामुळे मिळालेल्या उत्पन्नातून त्यांच्या गरजा पूर्ण होत नाहीत, त्यामुळे आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी खाजगी वित्तीय संस्थेकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घेतले जाते व या कर्जाची परतफेड करण्यामध्ये वेतनाचा, मोठा भाग खर्च होत आहे.

4) दुय्यम वागणूक –

कंत्राटी सफाई कामगारांना कामाच्या ठिकाणी दुय्यम वागणूक मिळते. कायमस्वरूपी कामगार नियोक्ता व कंत्राटदार यांचे कडून वारंवार वाईट वागणूक मिळण्याची षक्यता असते.

5) इतर सुविधांचा अभाव–

कंत्राटी सफाई कामगारांना कायमस्वरूप कामगारांसारख्याना निवारा व्यवस्था, वाहतूक व्यवस्था, षारीरीक सूरक्षेच्या वस्तू, वैद्यकीय खर्चाची भरपाई, षारिरीक तपासणी अषा सुविधा मिळत नाही. याचा कंत्राटी सफाई कामगारांच्या राहणीमान व आरोग्यावर दुश्परिणाम होत आहे.

6) कामाची षाष्वती नाही –

कंत्राटी सफाई कामगारांच्या डोक्यावर सतत टांगती तलवार असते. करार संपल्यानंतर काम पून्हा मिळेल याची षाष्वती नसल्यामुळे त्यांना आयुश्याच्या संदर्भात कोणताही दीर्घकालीन निर्णय घेता येत नाही.

कंत्राटी सफाई कामगाराच्या सामाजिक स्थितीची माहिती

1) सामाजिक स्थिती –

कंत्राटी सफाई कामगारांची सामाजिक स्थिती कामगारांमध्ये 36 ते 46 या वयोगटातील कंत्राटी सफार्फ कामगारांचे प्रमाण सर्वात अधिक आहे. साफ सफाई या कामामध्ये पुरूशांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. बहुसंख्य स्त्रिया अषिक्षित आहे.

2) जात –

साफसफाईच्या कामगारांमध्ये अस्पृस्य समजल्या जाणाऱ्या जातीमधील लोक काम करताना दिसून येतात. कचरा साफसफाई करणारे झाडू कामगार, महार, माग माकडवाला आणि इतर जातीतील आहे. आणि सार्वजनिक षौचालये, मुताऱ्या साफसफाई करणारे वाल्मिकी, लालबेगी षेखभंगी, मेहार, मळकाना आणि काटेवाडी या जातीतील आहेत. इतर जातीतील लोकांचा प्रवेष या सफाई कामामध्ये झालेला असला तरी त्यांचे प्रमाण फार कमी आहे.

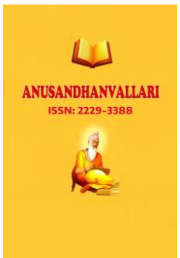

Anusandhanvallari
Vol 2023, No.1
November 2023
ISSN 2229-3388

3) वैवाहिक दर्जा –

विवाहित स्त्रि–पुरूशांचे प्रमाण अधिक आहे. पण साफसफाईच्या कामाच्या स्थितीमुळे कामगारांचे आयुमान कमी होऊन अकाली मृत्यू होतो, त्यामुळे विधवा होण्याचे प्रमाण देखील अधिक आहे.

4) षैक्षणिक स्थिती –

कंत्राटी सफाई कामगारांमध्ये षिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. अल्पषिक्षित व निरक्षरता यांचे प्रमाण अधिक आहे. या सफाईच्या कार्यामध्ये प्रवेष करण्यासाठी षिक्षणाची कोणत्याही प्रकारची अट नाही. केवळ वारसाहक्कानुसार नौकरी मिळत असल्याने षिक्षणाविशयी आस्था नाही.

5) धार्मिक स्थिती –

कंत्राटी सफाई कामगारांची देवावर श्रध्दा असणाऱ्याचे प्रमाण अधिक आहे. सफाई कामगार देवाला प्रसन्न करून आपल्या सुखी जीवणासाठी कोंबडे, बकरी, डूक्कर यांचा बळी देणे, पैषाच्या स्वरूपात दानधर्म करणे उपवास करणे, अषा स्वरूपात नवस पूर्ण करतात. त्याचबरोबर आपल्यावर उद्‌भवलेल्या आजाराचे संकट दूर करण्यासाठी दवाखान्या बरोबर भगत, मांत्रिक व ज्योतिश यांचा आधार घेतात. एकुणच आपल्या प्रत्येक कृतीमागे देवाची किंवा नषीबाची साथ जोडली जाते.

कंत्राटी सफाई कामगारांच्या आरोग्यविशयक समस्या–

कंत्राटी सफाई कामगारांच्या आरोग्याची तपासणी होत नसल्याचे दिसून येते. सफाई कामगारांचे काम षारिरीक कश्टाचे असल्याने कंबरदुखी, पाठदुखीचा त्रास होताना दिसून येतो. त्याचबरोबर घाणीच्या साम्राज्यात काम करत असल्याने दमा, त्वचेचे रोग, ष्वसनाचा त्रास, डोळयांचा त्रास, धुळ, दुर्गंध यामुळे डोकेदुखीचा त्रास, मधुमेह, हातापायाला जखमा होणे, अर्धांगवायू यासारख्या आजारांनी सफाई कामागारांना जखडले आहे. सुरक्षताविशयक साधने मिळत नसल्याने काचा, खिळे दाठीच्या ब्लेडचे तुकडे, सिरिंज, सडलेल्या पत्र्याचे तुकडे यामुळे धुर्नवात यासारखे आजार होतात. तसेच दुर्दैवाने सफाई कामगार कळत नकळत हे आजार आपल्या कुंटूबापर्यंत घेऊन जातात.

निश्कर्श व षिफारषी –

भारत सरकार व महाराश्ट्र राज्य सरकारने कंत्राटी सफाई कामगारांच्या हितासाठी वेगवेगळे कायदे केले आहेत. परंतू कायदयातील पळवाटा व त्यांची योग्य अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे चंद्रपूर महानगरपालिका कंत्राटी सफाई कामगारांना आज देखील कमी वेतन कामाच्या ठिकांनी दुय्यम वागणुक, कामाची षाष्वती नसणे, आर्थिक पिळवणूक, कर्जबाजारीपणा राहणीमानाचा निम्न दर्जा व सूरक्षाविशयक साधने इत्यादी सामाजिक व आर्थिक व आरोग्य विशयक व इतर समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे. कंत्राटी सफाई कामगारांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी षासन, समाज व नियोक्ता स्तरावरून प्रयत्न करणे आवष्यक आहे.

संदर्भ सुची –

1. खुदषाह संजीव 2005 सफाई कामगार समूदाय राधाकृश्ण प्रकाषन, प्रा. लि. नवी दिल्ली
2. वाल्मिकी ओमप्रकाष (2011) सफाई देवता सापन पब्लिकेषन, नारायन पेठ, पूर्ण
3. महाराश्ट्र नगरपरिशदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम, 1965 प्रकाषन, महाराश्ट्र राज्य मुंबई
4. आंबेउकर बी. आर. 1969 'दी अनटचेबल्स' भाटीया बुध्द षिक्षा परिशद, जैतवा बलरामपूर, उ. प्र.
5. फुले ज्योतिबा गोविंदराव 2017 गुलामगिरी, वाणी प्रकाषन, दर्यागज, नवी दिल्ली